

دانشکده اصول دین واحد قم

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

مبانی فقه حکومتی در قرآن با تاکید بر دیدگاه امام خمینی ره

استاد راهنما: حجت الإسلام دکتر سید علی حسینی

دانشجو: سید مهدی میرحیدری

تابستان ۱۳۹۳

کلیهٔ أصول الدین - قم

مجموعهٔ العلوم القرآن و الحدیث

رسالهٔ الماجستير

أسس الفقه الحكومة فی القرآن مع التأكيد علی الوجهة النظر الإمام الخمينی علیه السلام

مشرف: حجت الإسلام سید علی حسینی

طالب: سید مهدی میرحیدری

۱۴۳۶ق

تقدیم به آخرین ذحیره الهی ﷺ؛

که این پژوهش با توکل بر خدا و توسل به پاکی وجودش آغاز گشت.
تقدیم به روح ملکوتی امام خمینی علیه السلام که در اوج عزت و سربلندی، به تفکر
ایمانی و انقلابی خود جامه عمل پوشاند و شمع بیداری اسلامی را در جهانی
ظلمانی روشن ساخت.

تقدیم به مادرم؛

آن که به مثابه مهری جاودانی در تمام مراحل زندگیم جاریست.

و تقدیم به پدرم؛

آن که آموخت مرا تا بیاموزم و آن که تا هست، امید بخش ترین لحظات
زندگیم را برایم به ارمغان می آورد.

و تقدیم به

دعای مستجابم، همسرم؛

آن که نسیم طراوت بخش صبر و شکیبایی را در وجود پاکش یافتم و آن که
لحظه لحظه ی زندگیم را با شور و شوق ایمان، برایم پر کرد.
همو که اگر سایه همیاری و همدلی او نبود، هرگز به این منظور نائل نمی شدم.

معبودا! اعتراف می کنم که نه زبان شکر تو را دارم و نه توان تشکر از بندگان تو؛
شکر تو را تا آنگاه که از من راضی شوی و حتی بعد از آن ...
اما بر حسب وظیفه، از استاد ارجمندم، جناب آقای دکتر سید علی حسینی و از
کلیه اساتید گرانقدرم خاضعانه سپاسگزارم.
و همچنین از مادر، پدر، همسر عزیزم و پدر و مادر ایشان و همچنین برادرم که
با کمک او بود که توانستم بر مشکلات فائق آیم و همه فرشتگانی که بالهای
محبت خود را گسترانیدند و با تحمل دشواری ها، سبب شدند تا با کمال
آسودگی خیال و فراغت بال، راه پژوهش را بر من هموار کنند، صمیمانه
سپاسگزارم.
و این نیست جز جلوه ای از لطف و رحمت پرودگاری که از ادای شکر حتی
یک نعمت او ناتوانم و به رحمت او فقیر.

چکیده

در عصر حاضر، فقه حکومتی از اهمیت بسیار و روشنی برخوردار است. فقه و قوانین اسلامی در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و دفاعی ذاتاً خواهان تشکیل حکومتند. ماهیت حکومتی قوانین فوق، بیان می‌دارد که برای پیاده شدن این قوانین باید حکومتی منطبق بر قوانین اسلامی تشکیل شود و چون حق حاکمیت مطلقه برای برپایی قوانین فوق حق انحصاری خداوند است و هیچ فردی به عنوان اولی حق ولایت و حاکمیت ندارد، خداوند این حق را با نصب خلیفه و جانشین به برگزیده‌ای از انسان‌ها واگذار می‌کند. این برگزیدگان به تناسب در هر دوره‌ای هستند و طبق فقه شیعه، در دوران حضور، معصومان هستند و در دوران غیبت، منصوب از جانب آنان که همان فقهای شیعه اند. امام خمینی ره بنیان گذار انقلاب اسلامی ایران، در مقام نظریه و عمل، ابعاد گسترده‌ای از آن را تبیین کرده اند. از آنجا که امام خمینی ره یکی از فقهای ارجمند شیعه است و فقه او بر اساس ادله اربعه یعنی قرآن، سنت، عقل و اجماع بنیان نهاده می‌شود و از آنجا که قرآن در میان مسلمانان و نیز ادله اربعه اهمیت خاص خود را دارد در این رساله، مبانی قرآنی حکومت اسلامی، با تکیه بر دیدگاه‌های امام خمینی ره مورد پژوهش قرار گرفته است. رجوع به آثار امام خمینی ره و تتبع گسترده در آیات قرآن، نشان می‌دهد که ایشان در مسائلی از قبیل ضرورت حکومت اسلامی، ولایت فقیه، احکام حکومتی، لزوم اطاعت از ولی امر، سیاست خارجی و مبانی آن، اهداف حکومت اسلامی و انواع ولایت معصومان علیهم‌السلام، از آیات قرآن، مطالب مهمی را استنباط کرده است.

کلید واژه: امام خمینی ره، فقه حکومتی، مبانی فقه حکومتی، ولایت فقیه، ولایت

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۲	مقدمه
۶	۱-۱- کلیات
۶	۱-۱-۱- بیان مسئله
۸	۱-۱-۲- اهمیت مسئله
۸	۱-۱-۳- پیشینه تحقیق
۹	۱-۱-۴- سوالات تحقیق.....
۹	۱-۱-۴-۱- سوال اصلی
۹	۱-۱-۴-۲- سوالات فرعی
۱۰	۱-۱-۵- فرضیه‌ها
۱۰	۱-۱-۶- نوآوری طرح
۱۱	۱-۱-۷- تبیین موضوع
۱۱	۱-۱-۷-۱- تعریف و تفاوت فقه حکومتی با اصطلاحات مشابه
۱۱	۱-۱-۸- نسبت فقه و حکومت
۱۴	۱-۱-۹- موضوع فقه حکومتی
۱۴	۲-۱- مفاهیم
۱۴	۱-۲-۱- فقه
۱۴	تعریف لغوی و اصطلاحی
۱۶	۲-۲-۱- حکومت
۱۶	تعریف لغوی و اصطلاحی
۱۷	۳-۲-۱- سیاست
۱۷	تعریف لغوی و اصطلاحی
۱۹	۴-۲-۱- ولایت
۱۹	تعریف لغوی و اصطلاحی

۲۱ ۵-۲-۱- ولایت فقیه
۲۲ ۶-۲-۱- فقه حکومتی
۲۴ فصل دوم: فقه حکومتی
۲۵ مقدمه
۲۶ ۱-۲- ادله ضرورت حکومت
۲۹ ۲-۲- جایگاه فقه حکومتی در آموزه‌های قرآن
۲۹ ۱-۲-۲- اهمیت حکومت
۳۰ ۳-۲-۲- حکومت‌های پیامبران
۳۸ ۴-۲-۲- مبارزه پیامبران با حکومت‌های طاغوتی
۴۱ ۳-۲- جایگاه فقه حکومتی در اندیشه امام خمینی <small>ره</small>
۴۱ ۱-۳-۲- اهمیت حکومت از نگاه امام خمینی <small>ره</small>
۴۲ ۲-۳-۲- حکومت و عدالت
۴۷ فصل سوم: بررسی مبانی فقه حکومتی در قرآن
۴۸ مقدمه
۴۹ ۱-۳- مشروعیت حکومت
۵۰ ۱-۱-۳- حکومت مشروع
۵۰ ۱-۱-۳- ولایت رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> و ائمه <small>علیهم السلام</small>
۵۶ ۲-۱-۳- ولایت فقیه
۶۲ ۲-۱-۳- حکومت طاغوتی
۶۲ ۱-۲-۳- تعریف لغوی و اصطلاحی
۶۳ ۲-۲-۳- طاغوت در قرآن
۶۹ ۲-۳- حکم حکومتی
۶۹ ۱-۲-۳- تبیین موضوع
۷۱ ۱-۱-۲-۳- نسبت احکام حکومتی با احکام اولیه و ثانویه
۷۲ ۲-۱-۲-۳- تفاوت حکم حکومتی و فتوا
۷۳ ۱-۱-۲-۳- اطاعت از ولی امر
۷۵ ۲-۱-۲-۳- عدالت

۸۴ وحدت مسلمانان ۳-۲-۲-۳
۹۱ عزت مسلمانان ۴-۲-۲-۳
۹۵ امنیت ۵-۲-۲-۳
۱۰۰ سیاست خارجی ۶-۲-۲-۳
۱۰۸ نتیجه گیری
۱۱۴ پیشنهادات
۱۱۵ منابع و مآخذ
۱۱۵ منابع فارسی
۱۱۶ منابع عربی
۱۱۹ مقالات
۱۱۹ نرم افزار

فصل اول: کلیات و مفاهیم

مقدمه

حمد خدایی را که اول همه آثار هستی، اوست و قبل از او اولی نبوده،
و آخر است بی آنکه پس از او آخری باشد؛
خدایی که دیده بینندگان از دیدنش قاصر،
و اندیشه و فهم وصف کنندگان از وصفش عاجز.
پروردگارا!

بر محمد و خاندان او درود فرست و به لطف خود پناهم ده از علمی که در آن مرا هیچ خیر نیست.^۱
لزم حکومت در هر جامعه‌ای از بدیهیات است و نیازی به اقامه براهین ندارد. همانطور که امام علی علیه السلام
در خطبه ۴۰ نهج البلاغه در پاسخ به خوارج که شعار می‌دادند: ﴿الحکم لله﴾، به اهمیت برپایی حکومت
در یک جامعه پرداخته و امارت جهانی را برای خدا می‌داند ولی بر این عقیده است که برای مردم، به
ناچار، امیری باید باشد. این به این معنی است که تشکیل حکومت برای بقای جامعه لازم و ضروری است.
حتی در نازلترین حالت خود نیز بنا به فرموده حضرت امیر علیه السلام و طبق قاعده عقلی دفع افسد به فاسد، حتی
حکومت طاغوت بهتر از بی حکومتی و هرج و مرج است. امیرالمومنین علیه السلام علت آن را آسایش همگان بر
می‌شمرد تا مؤمن در حکومت امیر به طاعت مشغول باشد و حتی کافر بهره خود را بیابد (همه با بودن
حکومت از هرج و مرج و اضطراب و نگرانی آسوده‌اند) و با نبودن امیر، مردم به جان هم می‌افتند و توسط
حکومت است که مالیات جمع می‌گردد تا در وقت حاجت به کار آید و با دشمن متجاوز بتوان به مبارزه
پرداخت و راهها (از دزدها و یاغی‌ها) ایمن می‌گردد و حق ضعیف و ناتوان از قوی و ستمکار گرفته
می‌شود تا نیکوکار در رفاه و از (شر) بد کار آسوده ماند. این معارف گهربار از کلام امیرالمومنین علیه السلام است
تا باشد که الگویی برای جهانیان قرار گیرد. اما اگر همین حکومت طاغوت در مقابل دین ظاهر شد و به
دشمنی با دین و انحراف در آن پرداخت، در اینجا طبق قاعده اهم و مهم و در صورت وجود شرایطی
دیگر، باید به قیام علیه این حکومت پرداخت، کما اینکه حضرت سید الشهداء علیه السلام دست به قیام خونین
عاشورا زد و تا ابد با این کار خود، اسلام را از انحراف عظیم نجات داد.

در قرآن مجید صریحاً حکومت، حق انحصاری خداوند دانسته شده. (مائده: ۴۹، انعام: ۵۷، یوسف: ۹۰)
صریح آیات فوق و آیات فراوان دیگر، بیانگر وجود دائمی حکومت و حاکمیت قوانین الهی در زمین
است و لذا فرمان اکید در برقراری چنین حکومتی که قوانین الهی حاکمیت داشته باشد صادر شده است.

۱. دعای اول صحیفه سجادیه.

قوانین اسلامی در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و دفاعی ذاتاً خواهان تشکیل حکومتند. ماهیت حکومتی قوانین فوق، بیان می‌دارد که برای پیاده شدن این قوانین باید حکومتی منطبق بر این قوانین تشکیل شود و چون حق حاکمیت مطلقه برای برپایی قوانین فوق حق انحصاری خداوند است و هیچ فردی به عنوان اولی حق ولایت و حاکمیت ندارد، خداوند این حق را با نصب خلیفه و جانشین به برگزیده‌ای از انسان‌ها واگذار کرده است. این برگزیدگان به تناسب در هر دوره‌ای هستند و طبق بینش شیعه، در دوران حضور، معصومان هستند و در دوران غیبت، منصوب از جانب آنان که همان فقهای شیعه اند.

علاوه بر این، اسلام هر چند در بعد فردی اش در همه زمان‌ها قابل اجراست، اما ابعاد کامل دین در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی و ... هرگز به صورت فردی قابل اجرا نیست. لذا باید حکومت تشکیل گردد و بر این اساس در دوره غیبت، فقهای واجد شرایط، حاکمیت یابند و لزوماً حاکمیت فقها، حاکمیت فقه را به همراه آورد.

در اندیشه حکومتی فقه، قوانین اسلامی به عنوان مجموعه‌ای نظام گونه در نظر گرفته شده که از دو مرحله «پردازش نظریه» و «عملیاتی شدن» تشکیل یافته است.

در مرحله عملیاتی شده، امام خمینی رضی الله عنه فراتر از یک نظریه پرداز در زمینه فقه حکومتی، به گونه‌ای اجرایی نیز وارد این عرصه شدند و همکاری با نظام جور و طاغوتی را حرام شمردند و یک حرکت عظیم انقلابی علیه رژیم شاهنشاهی به راه انداختند.

ایشان به جهت تأکید بر لزوم تشکیل حکومت اسلامی در منشور انقلاب اسلامی به روحانیون فرمودند:

حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه در تمامی زوایای زندگی بشریت است، حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است، فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است. هدف اساسی این است که ما چگونه می‌خواهیم اصول محکم فقه را در عمل فرد و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جواب داشته باشیم و همه ترس استکبار از همین مسأله است که فقه و اجتهاد جنبه عینی و عملی پیدا کند و قدرت برخورد در مسلمانان به وجود آورد.^۱

فقه حکومتی، در حقیقت گرایشی اجتماعی به فقه است. در این رویکرد، حکومت محور اصلی نهاد اداره کننده جامعه است؛ با این نگرش، راهبردهای مورد نیاز برای مدیریت، در حوزه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی تولید می‌شود.

۱. موسوی خمینی، سید روح الله، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۹۰.

در زمینه فقه حکومتی، این مطلب ضروری است که بخشی از مفاهیم قرآنی آن بررسی شود. لذا امام خمینی رضی الله عنه که در دو دهه اخیر بیشترین سهم را در طرح این مسئله داشتند، در درس‌های نجف یکی از ادله اثبات حکومت دینی را ماهیت اجتماعی قوانین اسلامی در قرآن ذکر می‌کند و پس از انقلاب نیز در موارد عدیده‌ای آن را گوشزد می‌کند. همچنین احیای رهبری فقیهان و استناد آن به برخی از آیات قرآن، یکی از مهم‌ترین اقدامات ایشان است.

در نگاه حکومتی به فقه، بایستی استنباط‌های فقهی براساس فقه اداره نظام اجتماعی انجام شود و تمامی ابواب فقه ناظر به امور اجتماع و اداره کشور باشد، از این رو گستره‌ای که در فقه حکومتی مورد بحث قرار می‌گیرد، تمامی ابواب و مسائل فقه خواهد بود؛ زیرا اجتماع و نظام اسلامی، شئون و زوایای مختلفی دارد؛ البته این دقیقاً به همان معنای عدم جدایی دین از سیاست است زیرا مباحثی در حوزه اقتصاد، سیاست و ... و تمامی مسائل مربوط به زندگی بشری در مقوله دنیوی و اخروی در اسلام وجود دارد که فقیه می‌بایست همه آن مسائل را بنابر رفع نیازهای اجتماع و نظام اسلامی مورد بررسی قرار دهد.

در مجموع، این پژوهش، بر آن شده تا از نگاه قرآن، به مبانی فقه حکومتی در کلام امام خمینی رضی الله عنه بپردازد و باشد که بتواند گامی در راه امام و شهدای انقلاب اسلامی بردارد. این رساله در سه فصل تنظیم شده، طبق معمول و مرسوم، فصل اول به کلیات اختصاص دارد که در آن به بیان مسئله پرداخته شده، رویکرد فقه حکومتی و بررسی حوزه مبانی فقه حکومتی از منظر امام و اشاره به آیاتی از کلام الله مجید در این بخش آمده است. بخش بعد به اهمیت بررسی مبانی قرآنی فقه حکومتی از دیدگاه امام پرداخته سپس به پیشینه این تحقیق و برخی آثار و افکار اشاره شده است همچنین در بخش بعد، سؤالات اصلی و فرعی تحقیق آورده شده سپس به فرضیه‌ها و نوآوری طرح، اشاره شده و در بخش تبیین موضوع، به تعاریف و مفاهیم مورد نظر در این پژوهش پرداخته شده است.

اما در فصل دوم، سعی شده به فقه حکومتی و ادله ضرورت حکومت نگاهی شود سپس جایگاه فقه حکومتی در قرآن مشخص شده و همچنین سعی شده به اهمیت حکومت، علی‌الخصوص حکومت‌های پیامبران و مبارزه ایشان با حکومت‌های طاغوتی و به اهمیت و جایگاه حکومت از نگاه امام رضی الله عنه پرداخته شود و سرانجام فصل دوم، با بررسی رابطه حکومت و عدالت به پایان خواهد رسید.

در فصل سوم، هدف، بررسی مهم‌ترین مبانی فقه حکومتی در قرآن است؛ البته با نگاهی ویژه به نظرات امام رضی الله عنه. مباحث مربوط به حکومت مشروع، ولایت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، ولایت فقیه، حکومت طاغوتی، طاغوت در قرآن و مطالبی از این دست تحت عنوان مشروعیت حکومت در فصل سوم و سپس مباحث مربوط به تبیین موضوع حکم حکومتی، نسبت احکام حکومتی با احکام اولیه و ثانویه، تفاوت حکم

حکومتی و فتوا، اطاعت از ولی امر، عدالت، وحدت و عزت مسلمانان و مباحث مربوط به امنیت و سیاست خارجی تحت عنوان حکم حکومتی در فصل سوم مطرح شده اند.

بدیهی است فقه حکومتی مبحثی است که مسائل و مطالب گسترده‌ای را شامل خواهد شد و به همین دلیل مبانی بسیار زیادتری را می‌توان برای فقه حکومتی در قرآن یافت، اما در این پژوهش سعی شده مبانی قرآنی با اهمیت بیشتر در اولویت قرار گیرند تا بتواند پیش درآمدی باشد برای پژوهش‌های آینده ان شاء الله. اما تدوین فقه با رویکرد حکومتی و متناسب با فضای حکومت اسلامی، نیازمند تحقیقات بنیادی فراوانی است؛ البته قبل از پرداختن به مبانی قرآنی فقه حکومتی و ارائه دیدگاه امام خمینی ره، مباحث متعدد و متفاوتی قابل طرح و بررسی است؛ مباحثی از قبیل ماهیت، قلمرو، عناصر و ضوابط، منابع، اهداف، موضوع، تحولات و گرایش‌ها، نسبت‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌های آن با فقه فردی و پویا و فقه سیاسی و فقه حکومت و

۱-۱- کلیات

۱-۱-۱- بیان مسئله

فقه حکومتی، رویکردی خاص و اجتماعی و نه فردی به فقه است. در این رویکرد حکومت به عنوان نهاد اداره کننده جامعه محوریت دارد؛ بدین معنا که در این روش استنباطی، توصیه می‌شود فقیه در مقام استنباط همه احکام، جز احکام عبادی، حکومت را محور قرار داده و با توجه به اینکه بناسط احکام استنباط شده در یک نظام حکومتی اجراء شود، به استنباط پردازد و با این نگرش، راهبردهای مورد نیاز برای مدیریت، در حوزه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی را تولید نماید، که این مهم با توجه به تشکیل حکومت اسلامی در بستر انقلاب اسلامی مردم ایران، با رهبری امام خمینی رضی الله عنه، ضرورتی بیش از پیش یافته است.

بدیهی است تاسیس و تدوین فقهی نوین، با رویکرد حکومتی و متناسب با فضای حکومت اسلامی، نیازمند تحقیقات بنیادی فراوانی است؛ از جمله تحقیقات ضروری در این زمینه، اثبات ضرورت و نیز امکان تولید چنین فقهی می‌باشد. به بیان دیگر، قبل از پرداختن به مبانی قرآنی فقه حکومتی و ارائه دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه، مباحث متعدد و متفاوتی قابل طرح و بررسی است؛ مباحثی از قبیل ماهیت، قلمرو، عناصر و ضوابط، منابع، اهداف، موضوع، تحولات و گرایش‌ها، نسبت‌ها و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با فقه فردی و پویا و فقه سیاسی و فقه حکومت، نتایج و آثار رویکرد حکومتی به فقه و

از جمله مهمترین مسائل این حوزه، کندوکاو در حوزه مبانی فقه حکومتی، از قبیل مبانی فلسفی، مبانی کلامی، مبانی معرفت‌شناختی است. مبانی قرآنی فقه حکومتی نیز در زمره مهمترین و مبنایی‌ترین مسائل این حوزه قرار دارد. مقصود از مبانی قرآنی فقه حکومتی، بررسی و اثبات امکان و ضرورت تاسیس فقه حکومتی از دیدگاه قرآن و رصد دلالت‌های گونه‌گون قرآن بر این حوزه، از طریق بررسی مقاصد، عناوین و محتویات مربوط و یا مرتبط با این موضوع در آیات کتاب هدایت می‌باشد.

از طرف دیگر، بررسی این موضوع (مبانی قرآنی فقه حکومتی) از دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه به عنوان مهمترین نظریه‌پرداز حوزه فقه حکومتی، از اهمیت والایی برخوردار است؛ چه اینکه ایشان احیاگر مقاصد سیاسی و اجتماعی قرآن در جهان امروز به شمار می‌رود. اهمیت توجه به مقاصد قرآن، خصوصاً در حوزه سیاست و اجتماعات، چه قبل از انقلاب و در درس‌های حضرت امام درباره اسلام ناب (اصیل)، فقه مطلوب، ولایت فقیه، حکومت اسلامی و...، چه پس از انقلاب و در طول مدت رهبری داهیانه ایشان،

همواره مورد توجه حضرتشان بوده، به گونه‌ای که در وصیت نامه الهی - سیاسی خود تحقق مقاصد قرآن را مهمترین وظیفه و افتخار خود دانسته‌اند.^۱

با تمام تأکیدی که حضرت امام علیه السلام بر توجه به آیات سیاسی و اجتماعی قرآن (به عنوان مهمترین مبانی قرآنی فقه حکومتی) داشته‌اند، متأسفانه تاکنون پژوهشی که نشان دهد مباحث ایشان در حوزه فقه حکومتی، تا چه حد برگرفته و یا مبتنی بر آیات کتاب هدایت است، انجام نشده است.

پژوهش حاضر در صدد است مبانی و مستندات قرآنی فقه حکومتی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام را بررسی کند.

بدین منظور پس از طرح و بحث کلیاتی از قبیل معنا و مفهوم فقه حکومتی و تفاوت آن با مفاهیم و واژگان قریب‌المعنا، دیدگاه‌های مختلف درباره نسبت دین و سیاست و بالتبع فقه و حکومت و مباحثی از این دست که جنبه مقدمه و تمهید برای اصل بحث دارند، دسته‌ای از مبانی و مستندات قرآنی فقه حکومتی با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی علیه السلام مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

استخراج و بررسی آیات پیرامون حکومت اسلامی نشان می‌دهد که آیات قرآن کریم از یک منظر کلی در چهار گروه دسته بندی می‌شوند؛ الف) آیات بیانگر تاریخ امت‌ها و حکومت‌های گذشته، ب) آیات بیانگر عوامل زوال و بقای حکومت‌ها، ج) آیات مربوط به مسائل و مباحث حکومت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم، د) آیات بیانگر مبانی و اصول حکومت الهی و اسلامی.

دسته آخر از آیات نامبرده، عمدتاً مورد توجه پژوهش حاضر بوده و از آنجا که قرآن هم از حکومت طاغوت فرعون و شیطانی سخن گفته و آن را مورد ذم قرار داده و هم حکومت الهی و اسلامی را بیان کرده و مدح نموده است؛ لذا از این آیات می‌توان چنین نتیجه گرفت که حکومت مورد تأیید در قرآن، حکومت اسلامی مبتنی بر تفکر توحیدی است که به واسطه پیامبران، قواعد و اصولی از جانب خداوند برای هدایت انسانها در مسیر تقرب به خدا و سعادت اخروی آورده شده است.

اکنون به سبب نقش رهبری حضرت امام علیه السلام و مباحث مربوط به ولایت فقیه که اهمیت بسیار زیادی در بررسی مبانی فقه حکومتی دارد و اینکه ولایت فقیه، به عنوان استمرار حرکت انبیا، امامان: ولایتی است برخاسته از تفکر قرآنی؛ لذا با توجه به دلایل فوق، برخی مبانی در این زمینه به عنوان موضوع اصلی این رساله انتخاب شده است که با رصد آیات مرتبط با آن، می‌توان با تحلیل متناسب با فقه حکومتی، از آن به عنوان (یکی از جنبه‌های مبانی قرآنی فقه حکومتی) استفاده نمود.

در گام بعد، ذیل این مبنا، با رصد فرمایشات و آثار حضرت امام علیه السلام، در صورت وجود نکته‌ای از ایشان در این باره، مطلب تکمیل می‌گردد. بدیهی است با توجه به عنوان پایان نامه که قید «با تأکید بر

۱. همان، ص ۳۹۷.

دیدگاه‌های امام خمینی» را دارد، کوشیده ایم که در تمامی مباحث به دیدگاه‌های ایشان، هر جا که ممکن باشد، اشارتی رود.

۱-۱-۲ اهمیت مسئله

نظام یافتن فقه حکومتی در گرو آن است که نخست مبانی آن روشن گردد و سپس مراحل لازم در فقه و دانش‌های وابسته به دانش مبنا در حوزه خود شکل گیرد.

در زمینه فقه حکومتی، ضروری است که بخشی از مفاهیم قرآنی وابسته به آن شناسانده شود و با توجه به اینکه موفقیت فکری و اجرایی حکومت اسلامی در عرصه‌های مختلف، در گرو سامان یافتن فقه حکومتی است، شایسته است که به این موضوع جدید و کاربردی پرداخته شود.

بررسی این موضوع (مبانی قرآنی فقه حکومتی) از دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه به عنوان مهمترین نظریه‌پرداز حوزه فقه حکومتی، از اهمیت والایی برخوردار است؛ چه اینکه ایشان احیاگر مقاصد سیاسی و اجتماعی قرآن در جهان امروز به شمار می‌رود.

از دیگر فواید این پژوهش، می‌توان به صورت ضمنی، مواردی همچون؛ آسیب شناسی فقه فردی و بیان کاستی‌ها و نارسایی‌های آن و تبیین کارشناسانه مبانی فقه حکومتی به عنوان گفتمانی نو از دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه در قرآن را نام برد.

۱-۱-۳- پیشینه تحقیق

بحث درباره حکومت و مسائل آن از بحث‌های ریشه دار در تاریخ فقه شیعی است. اما بحث مستقل و گسترده در این باب به دلیل فضای تقیه‌ایی و دور بودن فقهای شیعه از حکومت، در تاریخ فقه شیعه از پشتوانه غنی برخوردار نیست. دوره‌هایی که فقیهان ارتباط بیشتری با مقوله حکومت پیدا کردند، فقه آن‌ها به سمت مسائل اجتماعی و حکومتی کشیده شد. از میان فقها می‌توان به محقق کرکی، ملا احمد نراقی و میرزای نائینی و ... اشاره کرد.

آیه الله بروجردی ره نیز می‌فرمایند: هر کس در قوانین اسلام و قواعد آن تتبع کند، خواهد دانست که اسلام دینی سیاسی - اجتماعی است و دستورات آن، منحصر به عبادات شرعی برای تکامل افراد و سعادت آخرت نمی‌باشد، بلکه بسیاری از احکام آن مرتبط با اداره جامعه و تنظیم اجتماع است.^۱

در میان اندیشمندان معاصر شیعی، نخست شهید سید محمد باقر صدر (م ۱۴۰۰ق) آن را مطرح ساخت و در ضمن بیان اهداف حرکت اجتهاد، دو نگاه به نظریه اسلامی در زندگی دارد و ایشان این نظریات را

۱. منتظری نجف آبادی، حسینعلی، *البدر الزاهر (تقریرات درس آیه الله بروجردی)*، ص ۷۴.

هم در زندگی فردی و هم در زندگی اجتماعی و جمعی تطبیق می‌دهند. هر چند که ایشان معتقدند که بیشترین وجه غالب اجتهاد، تطبیق آن بر زندگی فردی است. (فقه حاکم؛ علی اکبر نوایی، اندیشه حوزه) محمد مهدی شمس الدین نیز در کتاب الإجتهد و الحیاء بیان می‌دارد که فقها و اصولیون پیشین، آیات الأحکام را فقط آن چیزی می‌دانستند که مربوط به فقه فردی بود، که این خود به عنوان نقص و کاستی در روش مواجهه با قرآن است.

امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ در دو دهه اخیر بیشترین سهم را در طرح این مسئله داشتند؛ ایشان در درس‌های نجف یکی از ادله اثبات حکومت دینی را ماهیت اجتماعی قوانین اسلامی ذکر می‌کند و پس از انقلاب نیز در موارد عدیده‌ای آن را گوشزد می‌کند؛ همچون مسئله طلاق توسط حاکم، تأکید بر این موضوع که حکومت تعیین کننده فلسفه عملی برخورد با شرک و کفر و معضلات داخلی و خارجی است و مواردی از این دست. (ولایت فقیه؛ امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ)

دقت در این گفته‌ها، این امر را شفاف می‌سازد که تمام کسانی که دغدغه انطباق شریعت با اوضاع و احوال زندگی و تغییرات آن را در ذهن داشته و در پی راه حلی برای آن بوده‌اند، به نوعی دیدگاه فقه حکومتی را داشتند.

علاوه بر این افراد، علامه طباطبایی ره که تئوری تقسیم احکام به ثابت و متغیر را برای حفظ پویایی شریعت ضروری می‌دانند، همه در تاریخچه مسئله فقه حکومتی جای می‌گیرد.

در ادامه به برخی از آثاری که در حوزه فقه حکومتی کار شده‌اند، اشاره خواهد شد: مجموعه مقالات کنگره زمان و مکان (۱۵ جلد)، تهران: انتشارات حفظ و نشر آثار امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ، ۱۳۷۴ ش.

مجموعه مقالات همایش امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ و حکومت، تهران: انتشارات حفظ و نشر آثار امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ، ۱۳۷۸ ش.

مجموعه مقالات اندیشه‌های سیاسی اجتماعی امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ (۲ جلد)، انتشارات جامعه المصطفی العالمیه، بی تا.

۱-۱-۴- سوالات تحقیق

۱-۱-۴-۱ سوال اصلی

مبانی فقه حکومتی در قرآن، با تأکید بر دیدگاه امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ چیست؟

۱-۱-۴-۲ سوالات فرعی

۱. فقه حکومتی چیست؟

۲. مباحثی از قبیل ولایت فقیه، حکومت، عدالت، مشروعیت، اطاعت از ولی امر و سایر مفاهیم حکومتی، از چه جایگاهی در قرآن برخوردار هستند؟
۳. چه آیاتی از قرآن درباره ولایت فقیه آمده است؟
۴. قرآن درباره حکومت جاثران چه دیدگاهی دارد؟
۵. نظر و دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه در مورد فقه حکومتی چیست؟
۶. تفاوت‌های فقه حکومتی با سایر اصطلاحات مشابه چیست؟

۱-۱-۵- فرضیه‌ها

در قرآن، آیاتی درباره لزوم مبارزه با حکومت جاثران، اصل ولایت فقیه، احکام حکومتی، عدالت به عنوان مبنای اصلی حکومت و لزوم اطاعت مردم از ولی فقیه و ... آمده است.

از دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه از جمله مهمترین مسائل در حوزه مبانی فقه حکومتی، بررسی مبانی قرآنی فقه حکومتی است.

احیای فقه و فقاہت و از همه مهم تر، احیای رهبری فقیهان در قالب "ولایت فقیه" و استناد آن به برخی از آیات قرآن، یکی از مهم ترین اقدامات امام خمینی رضی الله عنه است.

۱-۱-۶- نوآوری طرح

تعبیر فقه حکومتی، در چند دهه اخیر در علم فقه ظهور کرده و نگاه به فقه حکومتی، یک نگرش جدید و معاصر در فقه است. جنبه نوآوری در این نگاشته، بررسی و تحلیل مباحث کلی و مبانی پیرامون فقه حکومتی قرآن با دیدگاه امام خمینی رضی الله عنه، رهبر کبیر انقلاب است، چرا که با تمام تأکیداتی که حضرت امام رضی الله عنه بر توجه به آیات سیاسی و اجتماعی قرآن (به عنوان مهمترین مبانی قرآنی فقه حکومتی) داشته‌اند، متأسفانه تاکنون پژوهشی که نشان دهد مباحث ایشان در این حوزه، تا چه حد برگرفته و یا مبتنی بر آیات کتاب هدایت است، انجام نشده است.

از جمله مستندات فقیهان برای استنباط مسائل فقهی، قرآن است و تحلیل و بررسی مبانی فقه حکومتی بر اساس همین مستندات قرآنی، نقش بسیار مهمی در دستیابی به اسناد بالادستی و تهیه نقشه راه در حوزه فقه حکومتی و استنباط احکام دارد، لذا بررسی این مبانی در حوزه آیات قرآن، ضروری و نو به نظر می‌رسد.

اکثر مقالات و مطالبی که درباره فقه حکومتی منتشر شده بیشتر مباحث فقهی، کلامی و برون فقهی مطرح شده و از مبانی فقهی- قرآنی کمتر سخن به میان آمده است.

۱-۱-۷- تبیین موضوع

۱-۱-۷-۱- تعریف و تفاوت فقه حکومتی با اصطلاحات مشابه

فقه حکومتی، چنانکه برخی پنداشته‌اند، به معنای بخشی از فقه یا فقه احکام حکومتی^۱ یا فقه سیاسی^۲ نیست؛ بلکه نگاهی حاکم و وصفی محیط بر تمام مباحث فقه - از طهارات تا دیات و مسائل مستحدثه - است؛ در حالی که فقه سیاسی، یک نگاه و وصف نیست؛ بلکه بخشی جزئی از فقه است که می‌تواند مصادیق فردی و غیر حکومتی نیز داشته باشد. مسئله مهم دیگر بیان وجه تمایز فقه حکومتی با فقه سنتی (فردی) است. فقه حکومتی و فقه سنتی، در گستره و شمول با همدیگر تفاوتی ندارند و آنچه این دو را از یکدیگر متمایز می‌کند، این است که در فقه حکومتی به دست دادن احکام الهی در همه شئون یک نظام و حکومت الهی مدنظر بوده و به همه احکام فقهی با نگرش حکومتی نظر می‌شود و تاثیر احتمالی هر حکمی از احکام در کیفیت مطلوب اداره نظام و حکومت ملاحظه می‌گردد. این در حالی است که در فقه سنتی و فردی، موضوعات و مسائل، با نگاه به فرد و به دور از هرگونه ملاحظه حکومتی و نه به عنوان عضوی از یک جامعه، بلکه خود عنوان موضوع حکم شرعی مورد استنباط قرار می‌گیرد. یقیناً تفاوت فتاوا و احکام صادره از جانب فقیه در این دو دیدگاه، تفاوتی اصیل خواهد بود.^۳

معانی سه واژه فقه سیاسی، فقه الخلافه، فقه الحکومه نزدیک به هم اند. ... فقه حکومتی، وصفی فراگیر و محیط برای تمامی بخش‌های فقه (عبادی، اجتماعی، فردی و...) است که بر برداشت و تلقی خاص از دین و شریعت استوار است.^۴

۱-۱-۸- نسبت فقه و حکومت

حکومت از اساسی ترین مسائل فقه حکومتی است و در ذیل آن، مباحث متعددی می‌گنجد. در این نوشتار تنها به مهم ترین مباحث پرداخته که اساس و بنای حکومت بر آن استوار است. در اهمیت حکومت، همین بس که در صورت فقدان دولت و نظام حکومتی، زندگی مردم با مشکل مواجه شده و دچار نزاع و درگیری خواهد شد، همچنین اینکه امنیت، عدالت، آسایش و ... از بین خواهد رفت.

۱. اسلامی، رضا، اصول فقه حکومتی، ص ۲۴.

۲. مهریزی، مهدی، فقه حکومتی، مجله نقد و نظر، شماره دوازدهم، ۱۳۷۶ ش، ص ۱۴۱.

۳. مشکانی، عباسعلی، مشکانی، عبدالحسین، درآمدی بر فقه حکومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری، مجله حکومت اسلامی، شماره شصتم، ۱۳۹۰ ش، ص ۱۵۹.

۴. ذوالفقاری، محمد، سیدیان، سید مهدی، فقه حکومتی؛ چیستی، چرایی، چگونگی، مجله معرفت سیاسی، شماره هفتم، ۱۳۹۱ ش، ص ۵۴.